

СЕЗОННЕ ВІДХІДНИЦТВО НА ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПОВСЯКДЕННЯ КОЗАКІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ (За спостереженнями парафіяльних священиків)

На початку ХІХ ст. в українських лівобережних землях існувала одна з груп населення, яка в документах йменувалась “малоросійське козацтво”. У лютому 1812 р. козаки були зрівняні у виконанні повинностей з державними селянами. У Малоросійському генерал-губернаторстві на 1813 р. проживало 460 905 “малоросійських козаків”, що становило у Полтавській губернії – 83%, у Чернігівській – 71% від загальної чисельності державних селян цих губерній¹. У 1862 р. вони становили 33% від усіх жителів Чернігівської губернії і 65% від державних селян губернії, у Полтавській – відповідно 46 і 88%². Козаки проживали як у селах разом з державними і поміщицькими селянами, так і окремо, однак з різних сіл вони могли бути парафіянами однієї церкви. Священики парафій достатньо чітко розрізняли представників різних соціальних груп, тому залишили свідчення про особливості кожної з них. Одними з видань, де збереглися їхні спостереження, є “Черниговские епархиальные известия” та “Полтавские епархиальные ведомости”. В них за визначеною формою священики розміщували історико-статистичні описи церкви та сіл, де вони служили. Крім того, священики стежили за дотриманням чітко визначених норм поведінки населення за християнськими традиціями, певні відхилення від цієї норми вважали за необхідне фіксувати і висловлювати свої оцінки щодо девіантної поведінки їхніх парафіян. Ми зосередимось на спостереженнях за окремим аспектом господарської діяльності козаків – так званим сезонним відхідництвом, що включало й елементи чумакування; останнє, як відомо, поступово зникає з появою залізничного транспорту. Зазначені матеріали відображають процес модернізації, що розпочався в соціально-економічному житті України, та його своєрідний вплив на життя козацьких громад. Важливість цієї інформації полягає не лише в її змістовності, а й у тому, що її неможливо отримати через інші документальні джерела, і вона має як безпосередньо краєзнавче, так і загальноісторичне та етнографічне значення.

Головним заняттям малоросійських козаків було хліборобство. Проте через мізерні земельні ділянки козаки неспроможні були прогодувати родину

¹ Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Отв. ред. Е. И. Луговая. – К., 1989. – С. 12.

² Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. – Полтава, 1865. – С. 125–126; Памятная книжка Черниговской губернии на 1861 г. – Чернигов, 1862. – С. 80–81.

і шукали інші джерела заробітку, зокрема, у сезонному відхідництві, ремеслах і візництві. Так, один зі священників Чернігівської губернії писав, що козаки “працьовиті, бережливі, люблять свою землю, і не лише найбідніші, але й заможні відмовляють собі в усьому для того, щоб заощадити на купівлю землі. Для більшості жителів купівля землі є заповітна мрія, здійснити яку вони намагаються будь-якими засобами, що від них залежать... багато бідняків майже щорічно вирушають на заробітки у південні губернії, але й там через неврожаї, а також значну кількість робітників часто не знаходять собі роботи й, витративши свої власні кошти, повертаються додому без нічого”³. Таким відхідникам “на чужині доводиться терпіти від голоду та від холоду і – повертаються окремі, бідні шукачі кращого з торбою та в лахміттях”⁴. Лише з одного села Глибокого Переяславського повіту відходило “в Херсонську та інші губернії на заробітки: у 1886 р. – три чоловіки, у 1889 – вже 20, у 1890 – 82, а потім до 200”⁵.

Подібні твердження спостерігаємо й у парафіяльних священників Полтавської губернії. Так, наприклад, “...багато з нужденних поспішають на відхідний промисел до Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній з початком весни, – писав священник Микола Пирський. – Цей відхід на заробітки часто завершується досить сумно для тих, хто йде у випадках неврожаю в південних губерніях, погіршує становище й місцевих землевласників, залишаючи їх без робочих рук у важливий період жнив. ...Існуючий чумацький промисел у теперішній час має досить небагато прихильників через поліпшення шляхів сполучення, тому що він не вигідний. Однак і в наш час зустрічаються випадки поїздки за білою глиною, глечиками та іншим”⁶. Займалися таким промислом “переважно молоді люди та безземельні господарі. Дуже не вигідно останнім часом через неврожаї та падіння цін на хліб. Господар витрачає кошти на дорогу, а праця низько оплачується, та свою ділянку в селі він здає низько, сам не обробляє внаслідок збідніння як тих, хто йде, так і господарств, де потрібні робочі руки”⁷.

Деякі священники пояснювали розвиненість відхідництва не лише бідністю через недостатню кількість землі у родинях, але й певними рисами, притаманними козацтву, наприклад – “бо вважали за сором віддати дітей у найми до інших”⁸ або “незважаючи часто на безвихідне матеріальне становище деяких обивателів м. Переволочна, піти в найми на місці рідко вдається,

³ Максимович Л. Летопись Рождество-Богородичной церкви с. Дептовки Конотопского уезда // Прибавление к Черниговским епархиальным ведомостям. – 1896. – № 24. – С. 875.

⁴ А. М. Летопись приходской церкви, во имя св. Архистратига Михаила, с. Грабовки Пирятинского уезда // Полтавские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1893. – № 16, ч. неоф. – С. 627.

⁵ Трипольский С. Краткие исторические сведения о Покровской церкви с. Глибокого Переяславского уезда // Там само. – 1900. – № 36, ч. неоф. – С. 2335.

⁶ Пирский Н. Историко-статистический очерк с. Ханделевки, Кобеляцкого уезда // Там само. – 1897. – № 1, ч. неоф. – С. 18.

⁷ Його ж. Историко-статистический очерк с. Лучек, Кобеляцкого уезда и находящейся в нем Крестовоздвиженской церкви // Там само. – 1897. – № 3, ч. неоф. – С. 131, 134.

⁸ Михайлец Ио. Село Малые Будищечки: Историко-статистический очерк // Там само. – 1887. – № 12. – С. 485.

частково через існуючі сподівання на можливість заробітку за наступного відходу, а головним чином від притаманної обивателям м. Переволочна козацької гордості, що не дозволяє їм йти у наймити”⁹.

Цікавими є спогади цих парафіяльних священиків про часи, коли козаки займались не відхідним промислом або візництвом, а дійсно чумацтвом, і також про зв’язок між цими роботами. “Був час, жителі займались чумацтвом. Місцевими обивателями складалися партії підвід з волами, що й прямували до берегів Чорного та Азовського морів за всілякого роду рибою, ікрою та сіллю. Такий промисел давав значні кошти заповзятим чумакам. Але з початком залізниць та особливо зі зменшенням акцизу на сіль чумацтво природним шляхом мало зникнути. Залишилися лише німі сліди колишнього чумацтва у вигляді особливої форми напіврозваленого возу, що нерідко можна зустріти де-не-де в кінці двору обивателя. Згадуючи цей час, впевнюємося у великій симпатії колишніх чумаків до такого роду промислу, що давав, крім матеріальних переваг, задоволення необхідністю нашого чумака мандрувати та схильністю до пригод. Внаслідок спадковості, а можливо, й через давні перекази про славні часи козацтва та чумацтва, пов’язані з матеріальним достатком, сучасне молоде покоління в м. Переволочна також йдуть значними партіями на заробітки в Новоросійський край, де й залишаються до найпізнішої осені, аж поки попит в цьому краї на робочі руки зменшиться. Є, звичайно, роки, коли відхід на заробітки дає значні вигоди; але частіше доводиться слухати, що роботи не було або внаслідок неврожаю хліба, або ж від наявності значної кількості робітників....

Схильність жителів Переволочної до мандрування змушує їх навіть і в наш час, за всієї невідгідності цих промислів, їхати по рибу, сіль або, врешті, по глину в більш або менш далекі місця”¹⁰.

Інший священик, із с. Середняків Полтавської губернії, зауважив, що “внаслідок відкриття залізниць припинилося візництво парафіян. Але раніше, років 35 тому, існувало в парафії правильно організоване чумацтво. В той час чумаки цього села навесні вирушали цілою валкою до Криму та звідти забирали сіль; частина їх із сіллю поверталася додому та продавала її на ярмарках, але більша частина їхала з Криму в Донську область, де продавали сіль та купували солону рибу, яку продавали вроздріб по ярмарках або здавали гуртовим торговцям у міста; тоді кожен чумака мав великих волів української породи від двох пар до 12. Ще у 1898 та 1899 роках козак Михайло Михайлович Поливаний, на вуличне прізвище Мунько, ходив при парі волів до Криму, туди доставляв будь-який вантаж, наприклад, сало, а звідти привозив сіль, але це був останній з чумаків. Тепер про це нагадують лише чумацькі вози, що залишилися у декого”¹¹.

⁹ *Пирский Н.* Историко-статистические сведения о м. Переволочне Кобеляцкого уезда и находящейся в нем Спасо-Преображенской церкви // Там само. — 1893. — № 14, ч. неоф. — С. 547–548.

¹⁰ Там само.

¹¹ *Ефремов В.* Церковно-историческое и статистическое описание Александроневской церкви и прихода с. Середняков Гадяцкого уезда Полтавской епархии // ПЕВ. — 1905. — № 25, ч. неоф. — С. 934.

Більшість священиків вважали відхідний промисел досить шкідливим як для культурного й етнічного розвитку, так і для духовного і морального стану населення. Зокрема, на їхню думку, в Чернігівській губернії це позначалось на морально-духовному рівні таким чином: відхідництво полягало у тому, що групи людей “вирушають до Одеси, Кишинєва для виготовлення цегли; деякі йдуть до степових губерній (Херсонської, Катеринославської, Таврійської), де випасають худобу й обробляють землю; багато хто проживає там цілі десятиріччя, забувають про родину та звикають до нового місця, «засновують» нову оселю та назавжди залишаються там жити. Останнім часом, там, на півдні, з’явилися вигідні заробітки на кам’яновугільних шахтах, і тому потягнулись туди найкращі, міцні молоді сили віком від 18-ти до 30-ти років, там вони заробляють значні кошти (25–30 руб. на місяць)”, однак, повертаючись, за спостереженнями священика, “ті, хто провів декілька років на шахтах, стають лінивими й неспроможними до хліборобської праці, слабкими здоров’ям, блідими, кволими і зі схильністю до легеневих сухот, та не надають допомоги батькам, а лише завдають клопоту”¹². Наслідком таких промислів, на думку деяких священиків Полтавської губернії, стало поширення “неморальної поведінки” серед парафіян, а саме: “Крім пияцтва, помітна значна розпуста серед молоді. Не дотримуються заповіді про цнотливість, і в одній лише нашій парафії щорічно народжуються 5–12 незаконних дітей. Це є наслідком відходу на заробітки, де молодь проживає разом без усялякого «нагляду», а також сприяє цьому служба на тютюнових плантаціях у місцевих економіях, на які щорічно наймається певна кількість молодих хлопців і дівчат”¹³. Майже те ж саме писав священик села Іванівка Хорольського повіту Григорій Прихожий: “Внаслідок [недороду] в Іванівці значно розвинулося відхідництво. Майже всі молоді люди, парубки та дівчата навесні вирушають на заробітки до Катеринославської та Таврійської губерній. Явище це вкрай небажане. Цей відхід на заробітки інколи закінчується надто сумно для тих, хто йде у випадку недороду в південних губерніях, крім того, що позбавляють місцеве населення робочих рук у найскладніший час жнив, приносить інше, більш вагоме зло – губить моральність молодих людей. Усіма визнана істина, що на заробітках молоді люди розбещуються, стають нешанобливими до старших, недостатньо старанними до храму. Пояснюється це... частково гуртовою працею та життям, де зустрічаються різномірні елементи”¹⁴.

Значні впливи відхідництва спостерігалися у зовнішньому вигляді заробітчанин та побуті повсякденного життя козацького населення Лівобережної України. Зокрема, набувала поширення міська мода, запозичувалися традиції

¹² Соломаха П. Село Оболонье Кролевецкого уезда (несколько слов ко дню столетия приходского храма) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1901. – № 10. – С. 344.

¹³ Коваленко Г. Рождество-Богородическая церковь м. Варвы Лохвицкого уезда (Историко-статистические сведения по церковным документам) // ПЕВ. – 1900. – № 22, ч. неоф. – С. 603–604.

¹⁴ Прихожий Г. Село Ивановка и его храмы Хорольского уезда // Там само. – 1899. – № 26, ч. неоф. – С. 1018.

інших етнічних груп. Так, священик містечка Варви Лохвицького повіту Г. Коваленко зазначав: “Будь-який парубок, який декілька років пробув на заробітках, прийшовши додому, завжди майже без копійки грошей, але неодмінно у шарфі, піджаку та високих чоботях”¹⁵. Священик с. Комарівки Кобеляцького повіту Полтавської губернії зауважував, що її мешканці “свою національну зовнішність втрачають внаслідок впливу зовнішньої культури німецьких колоністів Катеринославської та Херсонської губерній, з якими населення Комарівки входить у тісне спілкування під час заробітків... вважаючи, що одягнувшись, як німець-колоніст, він перетвориться з мужика в пана... Скинули ні за що, ні про що національні свитки, чумарки, спідниці, шаровари, плахти, мазані чоботи і т. ін. та вдяглися в піджаки, в пальта, в башлики з кольоровою підкладкою, у кофтинки різних фасонів, у спідниці зі шкіряними поясами, у вузькі штанці, у чоботи з блискучими халявами, у черевики та калоші... Під впливом німців колишній «чумацький» віз або мажа з мазничкою, що оспівані в малоросійських піснях, відходять у царину переказів, поступаючись більш легким і зручним дзвінком «ходам» або строкато розмальованим фургонам, що становлять предмет гордості володаря та жадану мрію малозабезпечених. Це прагнення до зовнішньої культури є тяжкий гніт для матеріального бюджету і без того бідного населення, і це не може не впливати погано на прогрес етичного розвитку”¹⁶.

Зміни спостерігалися і в культурно-духовній сфері. Так, священик Володимир Щ. одного з сіл Полтавської губернії писав у 1897 р.: “Не чутно цього старовинного дідівського спадку, що поступається місцем новітнім безбарвним створінням нечистої фантазії, переважно на сюжети з солдатського життя. Кажуть, що матеріалізм взагалі є недуга нашого часу. Хай це буде так стосовно інтелігенції, яка часто переходить від одних крайнощів до інших; але від чого, здавалось, страждати на це мужикові, який завжди жив спокійним та рівним життям. Яскраве вираження матеріального – є пристрасть до розкоші в одезі та в іншому побуті”¹⁷.

Таким чином, щорічний відхід на промисли, заробітки або візництво, на думку парафіяльних священиків, негативно відбивався на матеріальному становищі та моральному стані, культурно-духовному розвитку та повсякденні козацького населення Лівобережної України в кінці XIX ст.

Олена Бачинська (Одеса). Сезонне відхідництво на Південь України та його вплив на повсякдення козаків Наддніпрянської України наприкінці XIX століття (За спостереженнями парафіяльних священиків)

У статті розглянуто питання впливу на повсякденне життя козаків Лівобережної України сезонного відхідництва у південноукраїнські регіони в кінці XIX ст. З’ясовано, що наслідками щорічних відходів, на думку місцевих священиків, були зміни в етичній поведінці, культурному та побутовому житті населення.

Ключові слова: священик, відхідництво, козаки.

¹⁵ Див. прим. 13.

¹⁶ Архистратиг-Михайловская церковь села Комаровки Кобелякского уезда и ее прихода: Историко-статистический очерк // ПЕВ. – 1908. – № 28, ч. неоф. – С. 1147–1152.

¹⁷ Вл. Щ. Страницка из церковно-приходской летописи // Там само. – 1897. – № 8. ч. неоф. – С. 299, 302–304.

Сезонне відхідництво на Південь України та його вплив на повсякдення козаків...

Olena Bachynska (Odesa). A Seasonal Working Migration (*Vidkhidnytstvo*) and Its Influence on the Everyday Life of the Cossacks of the Dnieper Ukraine at the End of the Nineteenth Century: (According to the Observations of the Parish Priests)

The article considers the influence of the seasonal “vidkhidnytstvo” of the Southern Ukraine on the everyday life of the Cossacks of the Left-bank Ukraine at the end of the nineteenth century. The author came to the conclusion that according to the opinion of local priests the consequences of such a migration were modifications in the ethirical behavior, as well as in the cultural and every day life of the population.

Keywords: priest, Seasonal working migration, Cossacks.